

वर्धा जिल्ह्यातील (महाराष्ट्र राज्य) नागरी केंद्रातील लोकसंख्यावाढीचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. किशोर मारोतराव ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

ता.तिवसा जि.अमरावती

सारांश :

नागरीकरण हे विकासाचे प्रमाणक आहे. जागतीक स्तरावर नागरी लोकसंख्येमध्ये सतत वाढ होत आहे. 1960 मध्ये जगामध्ये 34 S नागरी लोकसंख्या होती ती 1941 मध्ये 54S झाली. जगामध्ये कमी विकसीत प्रदेशामध्ये नागरीकरण झपाट्याने होत असून नागरी लोकसंख्या वाढत आहे. प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे

बीजसंज्ञा : नागरी केंद्र, नागरी लोकसंख्या व लोकसंख्या वाढ दर

प्रास्ताविक :

नागरीकरण हे विकासाचे प्रमाणक आहे. सामान्यपणे जगामध्ये व भारतामध्ये असे दिसते की ग्रामीण क्षेत्रपेक्षा नागरी क्षेत्रमध्ये लोकसंख्येची वाढ जास्त प्रमाणात होत आहे. वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की जिल्ह्यामध्ये सुद्धा ग्रामीण क्षेत्रपेक्षा नागरी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या वाढ होत आहे. प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढत आहे. प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील सन 2001 ते सन 2011 पर्यंत झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उधीष्टे :-

- 1) वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
- 2) वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील 2001 ते 2011 या कालावधीत झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रदेशातील, नागपूर विभागातील वर्धा हा जिल्हा आहे. वर्धा जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 20⁰18' उत्तर अक्षवृत्त ते 21⁰21' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत असून रेखावृत्तीय विस्तार 78⁰33' पूर्व रेखांश ते 79⁰ 15' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या आग्नेय दिशेला चंद्रपूर

जिल्हा, उत्तरेला व इशान्येला नागपूर जिल्हा, पश्चिम दिशेला अमरावती जिल्हा, दक्षिण व नैऋत्य दिशेला यवतमाळ जिल्हा आहे. वर्धा नदीच्या काठावर हा भूभाग येतो म्हणून या जिल्ह्याला वर्धा असे नाव पडले आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भाग उंच संखल असून (कारंजा, आर्वी , आष्टी तहसिल चा भाग) उर्वरीत भाग सपाट आहे. वर्धा ही या जिल्ह्याची प्रमुख नदी असून ती जिल्ह्याच्या उत्तर व पश्चिम सिमेवरून वाहते. या शिवाय यशोदा, वेणा, बोर ,धाम इ. नद्या जिल्ह्यातून वाहतात. वर्धा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 6309 चौ. कि.मी. आहे. जिल्ह्याचे हवामान मोसमी प्रकारचे आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण आठ तालूके आहेत.

2011 च्या जनगणेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 1300774 व्यक्ती आहे. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ग्रामीण लोकसंख्या 877474 असून नागरी लोकसंख्या 423300 व्यक्ती आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 67.5 S व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण 32.2S आहे. 2011 नुसार जिल्ह्यामध्ये एकूण 6 शहरे व 7 गणना शहरे असे एकूण 13 नागरी केंद्र आहेत.

अभ्यास स्रोत व पध्दती :

प्रस्तूत शोध निबंधाच्या संशोधनाकरिता दुय्यम प्रकारच्या सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधाकरिता वर्धा जिल्हा जनगणना अहवाल व जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे.

नागरी केंद्रातील लोकसंख्यावाढ मोजण्यासाठी खालील सूत्राचा वापर केलेला आहे. सांख्यिकीय माहिती सारणी मध्ये दाखविली असून ती आलेख दर्शविली आहे.

$$r = \frac{pn - po}{po} \times 100$$

r = लोसंख्येची वाढ

pn = चालू वर्षाची लोकसंख्या

po = अधाराभूत वर्षाची लोकसंख्या

नागरी केंद्रीतील लोकसंख्येचे विवरण :

2001 च्या जणगणेनुसार जिल्ह्यामध्ये एकूण 7 नागरी केंद्र होती. 2011 नुसार त्यामध्ये 6 केंद्राची वाढ करण्यात आली आहे. अभ्यास क्षेत्रामध्ये एकूण 13 नागरी केंद्रे आहेत. ही केंद्रे सारणी क्रमांक 1 प्रमाणे आहेत. या केंद्रापैकी वर्धा केंद्रामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या असून 2011 नुसार या केंद्राची लोकसंख्या 106444 व्यक्ती आहे. दुसऱ्या क्रमांकाचे नागरी केंद्र हिंगणघाट असून या केंद्राची लोकसंख्या 101805 व्यक्ती आहे. तीसऱ्या क्रमांकाचे नागरी केंद्र आर्वी असून या केंद्राची लोकसंख्या 42822 व्यक्ती आहे. पुलगांव या शहराचा चौथा क्रमांक असून लोकसंख्या 33925 व्यक्ती आहे. पाचवा क्रमांक पिंप्री मेघे या केंद्राचा असून लोकसंख्या 23661 व्यक्ती आहे. यानंतर अनुक्रमे सिंदीमेघे (20956), बोरगांव मेघे (19759), देवळी (19288), सावंगी मेघे (14934) सिंदी (12858), नालवाडी (12119) या केंद्राचा क्रमांक लागतो. जिल्ह्यामध्ये मसाळा (8883) वरूड (6386) या नागरी केंद्राची लोकसंख्या सर्वात कमी आहे.

नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढ :

सारणी क्रमांक 1 मध्ये वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रांतील सन 2001 ते 2011 या कालावधीत झालेली वाढ दिलेली आहे जिल्ह्यामध्ये 2001 च्या जनगणनेमध्ये वर्धा, आर्वी हिंगणघाट, सिंदी, देवळी, पुलगांव व सिंदी मेघे अशी सातच नागरी केंद्र होती. 2001 मध्ये पिंप्री मेघे, वरूड मसाळा, नालवाडी, बोरगांव मेघे व सावंगी मेघे अशी सहा शहरे घोषित करण्यात आली त्यामूळे त्यांची लोकसंख्या वाढ दर्शविली नाही.

सारणी क्रमांक 1 वरून असे लक्षात येते की, वर्धा जिल्ह्यामध्ये शहराच्या लोकसंख्यावाढीमध्ये फार तफावत आहे. जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या वाढ सिंदीमेघे या शहरामध्ये झालेली असून ती 34.73% आहे सिंदी मेघेची 2001 ची लोकसंख्या 15554 व्यक्ती होती. ती 2011 मध्ये 20956 इतकी झाली. सिंदी मेघे हे शहर वर्धा या मुख्य शहराला लागून असल्यामूळे सिंदी मेघे शहराची लोकसंख्या अतिशय झपाट्याने वाढलेली आढळते. देवळी या शहराची लोकसंख्या वाढ जिल्ह्यामध्ये दुसऱ्या क्रमांकाची असून ती 21.48 % इतकी आहे . देवळी शहराची लोकसंख्या 2001 मध्ये 15878 होती ती 2011 मध्ये 19288 व्यक्ती झाली. वर्धा शहरापासूनचे कमी अंतर, वाहतूकीचा व औद्योगिक विकास यामूळे या शहराची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आढळते. हिंगणघाट

शहराची 2001 ची लोकसंख्या 92342 होती ती 2011 मध्ये 101805 व्यक्ती झाली.

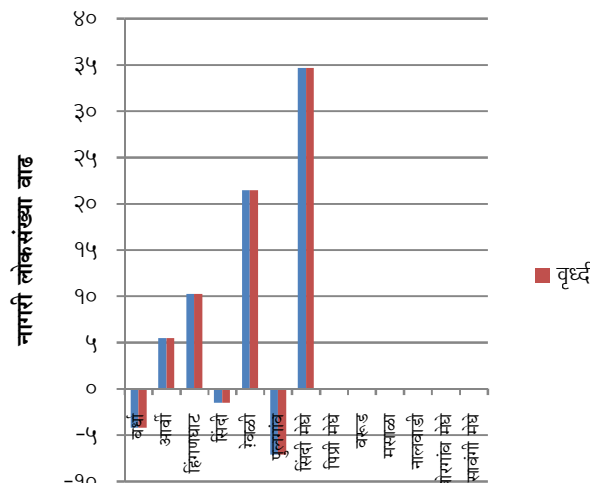
सारणी क्र. 1

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येचे वितरण आणि वाढ (2001 – 2011)

अ.क्र.	तालुका	वर्ष 2001 द्रव	वर्ष 2011 द्रव	वृद्धीदर %
1	वर्धा	111118	106444	-4.21
2	आर्वी	40575	42822	5.54
3	हिंगणघाट	92342	101805	10.25
4	सिंदी	13052	12858	-1.49
5	देवळी	15878	19288	21.48
6	पुलगांव	36522	33925	-7.11
7	सिंदी मेघे	15554	20956	34.73
8	पिंप्री मेघे	-	23661	-
9	वरूड	-	6386	-
10	मसाळा	-	8883	-
11	नालवाडी	-	12119	-
12	बोरगांव मेघे	-	19759	-
13	सावंगी मेघे	-	14394	-
		325041	423300	

संदर्भ : वर्धा जिल्हा जणगणना अहवाल व जिल्हा समाजिक आर्थिक समालोचन वर्धा 2001 व 2011

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येचे वितरण आणि वाढ (2011)



संदर्भ : वर्धा जिल्हा जणगणना अहवाल व जिल्हा समाजिक आर्थिक समालोचन वर्धा 2001 व 2011

शहराची लोकसंख्या वाढीचा दर 10.25 टक्के इतका आहे. आर्वी शहराची 2001 ची लोकसंख्या 40575 होती ती 2011 मध्ये 42822 व्यक्ती इतकी झाली. शहराच्या लोकसंख्या वाढीचा दर 5.54 इतका आहे. वर्धा, सिंदी व पुलगांव या तीन शहरांची लोकसंख्या 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये घटलेली आहे. या तीनही शहरांचा लोकसंख्या वाढीचा दर ऋणात्मक आहे. वर्धा शहराची 2001 ची लोकसंख्या 111118 व्यक्ती होती ती 2011 मध्ये 106444 इतकी झाली. लोकसंख्या वाढीचा दर -4.21 % इतका आहे. शहरातील लोकसंख्येचे सिमाभागातील शहरामध्ये झालेले स्थलांतर, व लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण यामूळे या शहराची लोकसंख्या घटलेली आहे. त्याच प्रमाणे सिंदी या शहराची लोकसंख्या वाढ - 1.49% व पुलगांव या शहराची लोकसंख्यावाढ - 7.11% इतकी आहे म्हणजेच लोकसंख्या घटलेली आहे. या दोन्ही शहरांची लोकसंख्या घटण्याचे प्रमुख कारण हे आहे की या शहरांना प्रशासकिय दर्जा नाही, तसेच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाही. वर्धा या प्रमुख शहरापासून अंतर जास्त आहे त्यामूळे या शहरातील लोकसंख्या इतर शहरामध्ये स्लांतरित झाल्यामूळे या दोन्ही शहरांची लोकसंख्या कमी झालेली आढळते.

निष्कर्ष :

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रांमधील लोकसंख्या मध्ये व लोकसंख्या वाढीच्या दरामध्ये कमालीची विषमता आढळते. वर्धा हे जिल्ह्यातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे शहर असून देखील त्या शहरांची लोकसंख्या वाढ ऋणात्मक आहे. शहरातील प्रचंड जागेच्या किमती व प्रदूषण यामूळे ही घट झालेली आहे. या सोबतच सिंदी व पुलगांव या शहरामध्ये सेवा सुविधांच्या अभावामूळे लोकसंख्या घट झालेली आढळते. वर्धा शहरामध्ये शिक्षण आरोग्य वाहतूक बाजारपेठ, मनोरंजन इत्यादी सेवा उपलब्ध आहेत परंतु जागेच्या किमती जास्त असल्यामूळे शहराला लगत असलेल्या शहरात उदा. सिंदी मेघे, पिंपरीमेघे, सांवंगी मेघे, बोरगांव मेघे, वरूड नालवाडी, मसाळा, राहणे लोक पसंत करतात म्हणूनच ही शहरे उदयास आली आहेत.

संदर्भ :

- 1) जिल्हा जणगणना अहवाल 2001 व 2011
- 2) Deshpande C.D. (1970) : Geography of Maharashtra National Book Trust Publication New Delhi
- 3) Gov. of India (2011) Dist Census Hand Book Wardha Dist. Publish by Census of India
- 4) Gove. Of Maharashtra (2017) Dist. tatistical Abstract and SocioEconomic Review Wardha Dist.
- 5) Jyostana M. Shivarkar (2018) Population Growth in Urban Center in Yavatmal Dist Auyushi International Journal Volume V.